

MARIUSZ BIL*

ARCHITEKTURA SEPULKRALNA PODZIEMIA
PREZBITERIUM KATEDRY W ŁOMŻYFUNERARY ARCHITECTURE OF THE VAULT
PRESBYTERY OF ŁOMŻA CATHEDRAL

Streszczenie

W latach 2005-2006 zrealizowane zostały archeologiczno-architektoniczne badania nekropolii zlokalizowanej w podziemiach prezbiterium katedry w Łomży. Artykuł ma przybliżyć przede wszystkim problematykę technologii budowy krypt i ich chronologii na podstawie danych zebranych przy użyciu metodologii badań architektury i innych metod niezbędnych do korelacji wniosków. Do analizy posłużyło 11 odkrytych krypt grobowych. Poruszono kwestię poszczególnych elementów konstrukcyjnych, zarówno komór, jak i korytarzy, oraz kwestie elementów uzupełniających w architekturze krypt, procesu technologicznego budowy łomżyńskich przykładów, a także stosowanych wówczas wątków ceglanych. Przybliżone zostały również przykłady wadliwych konstrukcji. Ostatnią problematyką poruszoną w ramach artykułu była kwestia stratygrafii i chronologii. Wyniki tych badań niosą ze sobą bogatą treść historyczną i mogą wnieść fundamentalne zmiany (w zakresie poznawczym) w wiedzę o sposobie budowania podziemnych krypt grobowych w wiekach średnich i późniejszych.

Słowa kluczowe: architektura sepulkralna, krypta, nekropolia

Abstract

In years 2005-2006 the architectural and archaeological excavations of necropolis localized in the vault of the Łomża Cathedral. The aim of the article is to introduce the issues of crypt building technology and their chronology based on the data collected by architecture research methodology and other methods vital to conclusion correlation. The analysis was based on 11 discovered sepulchre crypts. Other issues involve crypt construction, their composition, and functions of individual rooms, construction elements of crypts (both its chambers and hallways), problems concerning complementing elements in crypt architecture. The next part of the article presents a detailed description of the technological process behind the construction of crypts in Łomża with brick motifs, and examples of flawed constructions. The last topic of the article is the stratigraphy and chronology. The result of the research is a rich historical collection, which may totally change the perspective in terms of research purposes, and broaden the knowledge on the process of constructing crypt vaults in the Middle Ages and later periods.

Keywords: funerary architecture, crypt, necropolis

* Mgr Mariusz Bil, Instytut Archeologii, Uniwersytet Wrocławski.

1. Wstęp

W czerwcu 2005 roku rozpoczęte zostały prace budowlane we wnętrzu prezbiterium katedry w Łomży. Planowaną budowę nowej krypty grobowej dla biskupa łomżyńskiego, Stanisława Stefanka, przerwały odkrycia starych, zupełnie zapomnianych krypt. Było to przyczyną rozpoczęcia archeologiczno-architektonicznych badań wykopaliskowych, które przeprowadzone zostały od sierpnia do grudnia 2005 roku i w czerwcu 2006 roku pod kierunkiem Macieja Czarneckiego¹. Archeolodzy badania w prezbiterium podjęli już po etapie rozbiórki posadzki i usunięciu przez pracowników budowlanych zalegających pod nią nawarstwień².

Kościół katedralny w Łomży usytuowany jest na skrzyżowaniu ulic Dwornej z Farną, dochodzącą do starego rynku. Dzisiejsze miasto z wytyczonym rynkiem powstało obok Starej Łomży na podstawie aktu lokacyjnego z 1418 roku³. Jednakże w źródłach pisanych występuje ono po raz pierwszy już w 1400 roku⁴, co potwierdza, że już wówczas istniała tu rozwinięta gmina miejska.

Łomżyńska katedra nie jest najstarszą świątynią parafialną w tym mieście. Pierwszą parafię w Łomży erygowano w 1410 roku, a kościołem parafialnym został kościół pw. Rozesłańców Piotra, Pawła i Andrzeja Apostołów, zbudowany przed 1396 rokiem na miejscu zwanym później Popową Górą⁵. W latach 1504-1525, dzięki księżnej mazowieckiej Annie i jej synom, Januszowi III i Stanisławowi, wybudowano w Łomży gotycki kościół⁶ pw. św. Michała Archanioła i św. Jana Chrzyciela, któremu od 1526 roku nadano uprawnienia parafialne⁷. Prace te ukończył proboszcz ks. Jan Wojsławski⁸. Według A. Chętnik do najstarszej części kościoła należy prezbiterium⁹. W 1919 roku – po utworzeniu diecezji łomżyńskiej – farę przemianowano na katedrę¹⁰.

Wśród wielu prac remontowych kościoła istotny był rok 1934. W czasie trwającej od tego roku restauracji katedry dokonano bowiem przeniesienia nagrobków z prezbiterium i kaplicy do naw bocznych, a w ich miejscu pobudowano galerie dla różnych dostojników i ustawiono stalle dla duchowieństwa. Uszkodzone nagrobki naprawiono i odnowiono¹¹.

W wyniku podjętej przez biskupa inwestycji w 2005 roku rozpoczęto ratownicze, archeologiczno-architektoniczne badania wykopaliskowe nekropoli zlokalizowanej w prezbiterium katedry (il. 1). Zarejestrowano wówczas 11 krypt grobowych¹², wśród których

¹ M. Czarnecki, *Archeologiczne badania podziemnej architektury w prezbiterium katedry w Łomży (2005-2006)*, „Studia Łomżyńskie”, t. XVII, Łomża 2006, s. 303-320.

² Do poziomu występowania sklepień krypt.

³ D. Godlewska, J. Chętnikowa, *Łomża i okolice*, Warszawa 1976, s. 6; A. Chętnik, *Z przeszłości i zabytków Łomży*, Nowogród-Łomża 1937, s. 7.

⁴ A. Wolf, *Ziemia łomżyńska w średniowieczu*, Łomża 1988, s. 31-32.

⁵ *Ibidem*, s. 31.

⁶ W wątku polskim (A. Chętnik, *op. cit.*, s. 37).

⁷ A. Chętnik, *op. cit.*, s. 37.

⁸ *Ibidem*.

⁹ W XV w. było ono kaplicą zamkową książąt mazowieckich (A. Chętnik, *op. cit.*, s. 32-33, 37).

¹⁰ A. Chętnik, *op. cit.*, s. 39.

¹¹ *Ibidem*, s. 38-40.

¹² M. Bil, *Opis podziemnych krypt grobowych odkrytych w prezbiterium katedry w Łomży*, „Studia Łomżyńskie”, t. XVII, Łomża 2006, s. 321-374.

Il. 1. Katedra w Łomży, widok na krypty zlokalizowane w prezbiterium kościoła
 Ill. 1. The Cathedral in Łomża, view on the crypts located in the chancel of the church

jedna (nr 11) zachowała się w stanie szczątkowym (najprawdopodobniej intencjonalnie usunięta). Po zakończeniu badań wszystkie krypty rozebrano w celu stworzenia przestrzeni na nową kryptę biskupią. Tylko dwie z nich (krypty I i III) zostały zrekonstruowane pod wschodnią ścianą prezbiterium.

2. Usytuowanie krypt

2.1. Układ krypt w podziemiach kościoła

Podziemie prezbiterium katedry w Łomży wypełnione było kryptami, ułożonymi symetrycznie na osi wschód–zachód (zgodnie z osią prezbiterium kościoła). Tworzyły one przez to trzy ciągi równoległe do osi kościoła i trzy poprzeczne. Taki układ krypt sugeruje, że podziemie prezbiterium było zabudowywane według ustalonego wcześniej planu lub że płyty grobowe widoczne były w posadzce przez cały okres wypełniania prezbiterium kryptami (il. 2). Tylko w niektórych przypadkach schemat ten był uzupełniany, czego przykładem może być dobudowanie nowej komory (krypta IIA) do istniejącej już wcześniej komory krypty II (krypta IIB). Sam proces zabudowy owego sacrum był jednak dalece bardziej skomplikowany.

2.2. Głębokość posadowienia krypt

Stropy krypt odnalezionych w prezbiterium katedry w Łomży znajdowały się około 0,60-0,70 m (w części wschodniej prezbiterium) i około 0,80-1,0 m (w części zachodniej) poniżej posadzki współczesnej badaniom z 2005 roku¹³. Wyjątkiem była krypta I, której strop zalegał około 0,10-0,20 m poniżej owej posadzki, oraz krypta XI, której szczytkowe relikty odkryto pod kryptą I. Forma i pojemność krypt była zróżnicowana, a stopy murów znajdowały się na różnych głębokościach. Stąd też wysokość komór w świetle mieściła się w przedziale od około 1,20 do 1,80 m¹⁴.

3. Budowa krypt i technologia ich wykonania

3.1. Krypta jako zespół

Krypty grobowe z prezbiterium katedry w Łomży są zespołami architektonicznymi, składają się bowiem z dwóch części: komory grobowej i korytarza (czyli pomieszczenia wejściowego) (il. 3).

Il. 2. Katedra w Łomży, widok na elementy konstrukcyjne krypty
 Ill. 2. The Cathedral in Łomża, view on construction elements of the crypt

¹³ *Ibidem*, s. 322-324; M. Czarnecki, *op. cit.*, s. 303.

¹⁴ M. Bil, *op. cit.*, s. 332, 354.

II. 3. Katedra w Łomży, widok na schody prowadzące do wnętrza krypty
 III. 3. The Cathedral in Łomża, view on the stairs leading to the interior of the crypt

3.1.1. Konstrukcja komory krypty

Boczne mury nośne komory

Na komory krypty składało się kilka elementów. Zbudowane były z bocznych murów nośnych, będących najczęściej (obok ziemi otaczającej te mury) partią oporową dla położonego na nich sklepienia. Mury te mogły być prostopadłe lub łukowate, gdy stanowiły integralną część sklepienia o stopach położonych bezpośrednio na gruncie. Korona murów bocznych komory spełniała najczęściej funkcję odsadzki dla wyżej usytuowanego sklepienia. Zdarzało się jednak, że mury te posiadały jeszcze dodatkowo własną, niżej wykonaną odsadzkę (krypta VI) – jak fundamenty w budownictwie, ale ich zastosowanie zdaje się być charakterystyczne jedynie dla murów bocznych prostopadłościennych.

Sklepienie komory

Każda krypta z prezbiterium w Łomży posiadała też sklepienie oparte w wezłowniu na koronach murów bocznych komory. Choć były to wyłącznie sklepienia kolebkowe, różniły się wyraźnie formą. Skłania to do uschematyzowania ich w ramach podziału typologicznego. Sklepienia te wykonywane były zazwyczaj na linii łuku pełnego (typ I) lub na linii łuku odcinkowego (typ II). Rzadkością jest sklepienie kolebkowe o linii łuku parabolicznego (typ III) (krypta IIA) lub o linii łuku koszowego (typ IV) (krypta IIB).

Ściana tylna komory

Komory grobowe posiadały również zamykającą od wschodu ścianę tylną o kształcie tarczy. Korona tej ścianki wykonywana była zazwyczaj w linii łuku pełnego. Tylko w dwóch przypadkach miała formę łuku odcinkowego (krypty III i V).

Ściana przednia (wypełniająca) komory

Przód komory, podobnie jak tylną część, wypełniano odrębnym murkiem. Była to ściana przednia wypełniająca. Wypełniała bowiem lukę z przodu komory, powstałą po wykonaniu ścian bocznych komory i sklepienia. Zajmowała ona prawie zawsze tylko jedną połowę prześwitu komory. Druga połowa odkryta była na korytarz (pomieszczenie wejściowe). Tylko w jednym przypadku (krypta II) komora posiadała dwie ścianki przednie. Do komory krypty II wchodziło się przez korytarz usytuowany na środku prześwitu komory, czyli na osi komory, co wymusiło wybudowanie dwóch ścianek przednich (po bokach korytarza).

Próg

Każda z badanych komór posiadała również próg u wejścia do niej. Wmontowywano go w prześwicie jako przedłużenie ścianki przedniej wypełniającej. Dzięki temu, mimo istniejącego wlotu do komory z korytarza, komora jest zwartą konstrukcją o formie zamkniętej skrzyni.

3.1.2. Konstrukcja korytarza (pomieszczenia wejściowego do krypty)

Mury boczne

Korytarz jest pomieszczeniem wejściowym krypty¹⁵, otwartym na komorę na jednej połowie jej prześwitu. Tylko w przypadku krypty II otwarty jest pośrodku prześwitu, czyli na osi komory. Do krypty wchodziło się z poziomu posadzki prezbiterium przez górny otwór korytarza, przykryty najpewniej kamienną, a może i nawet metalową płytą grobową. Opierała się ona na koronach murów bocznych korytarza. Pomieszczenie to zatem nie było przesklepione jak komora grobowa, a jej strop stanowiła wyżej wspomniana płyta. Pomieszczenie wejściowe posiadało dwa podłużne boczne mury, które dostawione były do czoła komory grobowej. Dwa krótsze boki korytarza wypełniały próg (od strony komory) i schody (po przeciwnej stronie), tworząc w ten sposób zamkniętą skrzynię. Tylko krypta III nie miała korytarza (por. il. 2).

Schody korytarza

Do krypty z poziomu posadzki prezbiterium schodzono po schodach wykonanych pomiędzy bocznymi ścianami korytarza. Pierwszy stopień schodów stanowił boczną, krótszą ściankę korytarza (przeciwległą do prześwitu komory).

Łęk przedwejściowy

Gdy likwidowano schody w celu połączenia dwóch komór jednym (usytuowanym po środku) korytarzem, funkcję rozporową (w zastępstwie schodów) dla murów bocznych korytarza (na które napierała ziemia z zewnątrz) spełniać miały, budowane zapewne m.in. w tym celu, łęki przedwejściowe (w konstrukcji korytarza między kryptami VI-VII i IX-X)¹⁶.

3.1.3. Elementy uzupełniające w architekturze krypt

Poza standardowymi elementami konstrukcyjnymi krypty posiadały też kilka dodatkowych uzupełnień.

Przypora zewnętrzna dla murów bocznych komory

Wybudowanie nowej komory (krypta IIA) dla krypty II (krypta IIB) wymusiło zastosowanie w architekturze sepulkralnej podziemia prezbiterium katedry nowego elementu, ty-

¹⁵ Którego wnętrze miało szerokość prześwitu zbliżoną do szerokości jednej trumny.

¹⁶ Wyjątkiem jest krypta V.

Il. 4. Katedra w Łomży, krypta, łęk przedwejściowy
 III. 4. The Cathedral in Łomża, crypt, entrance porch arch

powego dla budownictwa naziemnego. Chodzi tu o przyporę wykonaną do podtrzymania południowego bocznego muru komory krypty IIA na styku z resztkami ściany tylnej komory krypty IIB. Jej zastosowanie konieczne tu było zapewne ze względu na wykonanie południowego muru bocznego komory A w wykopie szerokoprzestrzennym.

Posadzka ceglana w komorze grobowej

Niektóre spośród krypt odkrytych w prezbiterium katedry w Łomży posiadały ceglana posadzkę. Była to reguła charakterystyczna dla krypt młodszych. W większości krypt komory nie miały żadnej intencjonalnie wykonanej nawierzchni we wnętrzu. Nie były też (wbrew przypuszczeniom) utwardzane gliną (il. 4).

Gniazda na legary drewniane

Rzeczą powszechną było pozostawianie w komorze trumny na legarach. Przypuszczam, że zwyczaj ten wziął się z utrwalonego w tradycji układania zmarłego na marach¹⁷. Odzwierciedlają to w pełni odkrycia z prezbiterium katedry w Łomży. Część krypt (krypty IIA i VIII) posiadała gniazda na drewniane belki (legary), wykonane w bocznych ścianach komory grobowej, a więc były specjalnie przygotowywane już w trakcie budowy komory. Znajdowały się one dość nisko dna komory (około 0,20-0,30 m powyżej dna – krypta IIA)¹⁸.

Legary pod trumny

Większość krypt posiadała legary drewniane, ułożone bezpośrednio na dnie komory grobowej (por. il. 4). W kilku przypadkach legary takie musiały być wsuwane w – specjalnie do tego wykonane w bocznych ścianach komór – gniazda (krypty IIA i VIII). Jedna z krypt (krypta IX) posiadała legary z płasko ułożonych na dnie komory cegieł, na kształt podłużnego legara z drewnianej belki, prostopadle do murów bocznych komory. Odreń-

¹⁷ E. Kizik, *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Gdańskie studia z dziejów nowożytnych*, vol. 1, Gdańsk 2001, s. 230.

¹⁸ M. Bil, *op. cit.*, s. 339.

nym zupełnie przypadkiem są też metalowe legary wmontowane w boczne ścianki komory w krypcie III. Warto jeszcze zwrócić uwagę na to, że tylko w niej były trzy legary. W pozostałych zawsze standardowo układano jedynie dwa, co wydaje się wystarczające do podtrzymania trumny nad ziemią. Być może legary to symbol uniesienia zmarłego ku niebu, powiązany z rytuałem niesienia na marach w czasie procesji.

3.2. Technologia budowy krypt

W wyniku przeprowadzonej przez mnie szczegółowej analizy architektury sepulkralnej, odkrytej w podziemiu prezbiterium katedry w Łomży, możliwa jest rekonstrukcja procesu powstawania krypt grobowych, będących zespołami zależnych od siebie elementów konstrukcyjnych. Technologia budowy podziemnego *sepulcrum* wbrew pozorom różni się od technologii budownictwa naziemnego, a różnice te uwarunkowane są specyfiką warunków realizowania zamierzonych założeń. Prawie każdy element krypty wykonywano osobno, przez co cała jej budowa przeprowadzana była kilkietapowo. Przyczyn takiego postępowania należy najprawdopodobniej doszukiwać się w ograniczonej przestrzeni, na jakiej realizowano budowę. Z dużym prawdopodobieństwem można by też mówić tu o tradycji budowlanej konsekwentnie realizowanej przez stulecia, bo tylko w nielicznych kryptach można było dostrzec pewne zmiany w technologii ich budowy (krypty IIA i V). Pierwszym etapem budowy było wykonanie wkopu wąskoprzestrzennego o wymiarach planowanej krypty. Tylko w jednym przypadku prawdopodobnie wykonano wkop szerokoprzestrzenny, w rezultacie czego konieczne stało się wzmocnienie ścian przyporą (szkarpą) dołożoną od południa na styku krypt IIA i IIB. W kolejnym etapie wykonywano boczne mury komory grobowej, dostawione bezpośrednio do ściany profilu ziemnego (wykopu). Następnie budowano od wschodu ściankę tylną, również dostawioną do profilu ziemnego, lecz najczęściej nieprzewiązaną z murami bocznymi komory. Była tak wykonana, aby jej krawędzie stykały się z krawędziami tych murów i z krawędzią sklepienia nałożonego później na jej koronę. Tylko w jednym przypadku (w krypcie III) ściana tylna powiązana była z przylegającymi doń murami bocznymi i krawędzią sklepienia. Natomiast w przypadku trzech krypt (IIA, V, VII) powiązано ją wyłącznie w dolnej partii ze ścianami bocznymi komory, a w krypcie I ściankę tę przewiązано tylko jedną cegłą (krypta I). Przewiązanie ściany tylnej z bocznymi w dolnej partii zdaje się być regułą występującą przede wszystkim w okresie XVII- czy XVIII-wiecznych krypt. Po wykonaniu ściany tylnej prawdopodobnie budowano już sklepienie, o czym świadczyć może zaprawa, która spływała ze sklepienia na koronę ścian tylnych i tu zastygała. Choć całkiem możliwe, że najpierw układano próg¹⁹ zespalaający całą komorę w zamkniętą i zwartą skrzynię, by stworzona konstrukcja fizycznie była w stanie utrzymać dość ciężkie sklepienie. Próg przekraczało się, wchodząc do komory z korytarza. W łomżyńskiej nekropoli wiele jest też przykładów budowania ścian bocznych komór wraz ze sklepieniem (krypty I, IIB, VII, VIII, IX), na jednej linii łuku, czyli na jednej krążynie, tak, że mury boczne stanowiły wówczas integralną część sklepienia. Aby wykonać sklepienie, budowano z drewna krążynę, czyli konstrukcję o kształcie półkola, na której układało się cegły na zaprawie (o czym świadczą ślady desek odcisniętych w zaprawie na podniebieniu sklepień), poczynając od stopy. Tylko raz uformowano cegłę przypominającą zwornik (krypta I). W pozostałych przypadkach rolę zwornika spełniała zwykła cegła. Od tej pory mury bocz-

¹⁹ Najlepszym tego dowodem są reliktury krypty IX.

ne komory spełniały funkcję murów nośnych dla sklepienia, którego stopy wspierały się o ich koronę. Odbierały zatem cały ciężar i całą siłę rozpierającą sklepienia, a ich przyporę stanowiła odtąd otaczająca ziemia, z którą stykały się licem. Po ostygnięciu i związaniu zaprawy drewniany szkielet krążyny rozbierano i przystępowano zapewne do układania w komorze posadzki ceglanej. Wcześniej prawdopodobnie zrobiony był próg, dostawiony poprzecznie do murów bocznych komory²⁰, choć bardziej logiczne byłoby wykonanie progu dopiero po ułożeniu posadzki, gdyż ta składała się z pełnych cegieł. Posadzki w komorach grobowych układane były płasko, białem do góry, bezpośrednio na naturalnym podłożu z siwej gliny. Nie były one z niczym przewiązane. Kolejnym etapem budowy musiało być wzniesienie przedniej ścianki wypełniającej, wmontowywanej między boczne ściany komory grobowej i sklepienie. Cegły tej ścianki ustawiano na połowie zapewne istniejącego już progu²¹. Przystawiona była ona bowiem (lecz nie przewiązana) do jednej ze ścian bocznych komory, tak, że kryła tylko połowę prześwitu komory (wyjątek stanowi krypta II). Wiązano ją za to z jednym z murów bocznych korytarza, który stanowił drugą część składową zespołu kryptowego, wykonywaną po zbudowaniu komory. Mury boczne korytarza nie były przewiązane z komorą, tylko dostawione do niej czołowo. Krótszy, zachodni bok tego pomieszczenia, czyli przeciwległy do wlotu komory, zamykały schody. Jednak ani próg komory, ani schody nie były przewiązane z murami bocznymi korytarza. Mury boczne dostawiane były do profilu ziemnego w wykopie, a schody układano na ziemi wsypanej do pomieszczenia wejściowego pomiędzy wybudowane ścianki boczne (il. 5). Gdy schody likwidowano, montowano w ich miejscu tzw. łęk przedwejściowy (il. 6) (wyjątek stanowi krypta V)²². Był to rodzaj małego łuku odcinkowego, spełniającego rolę rozporową dla napierających do środka korytarza jego bocznych murów, pozbawionych usytuowanych między nimi schodów. Stopy łęku wpuszczane były w boczne mury pomieszczenia wejściowego (korytarza) od strony wewnętrznej. Odrębną kwestią są legary wykonane z innego materiału niż drewno. Ceglane legary krypty IX również nie były przewiązane z murami bocznymi komory – były jedynie prostopadłe do nich dostawione. Metalowe legary krypty III były za to wmontowane bezpośrednio w mury boczne komory w trakcie jej budowy. Końcowym etapem budowy krypty musiało być niewątpliwie zasłonięcie korytarza płytą grobową, położoną od góry na koronach, niekiedy specjalnie do tego przygotowanych.

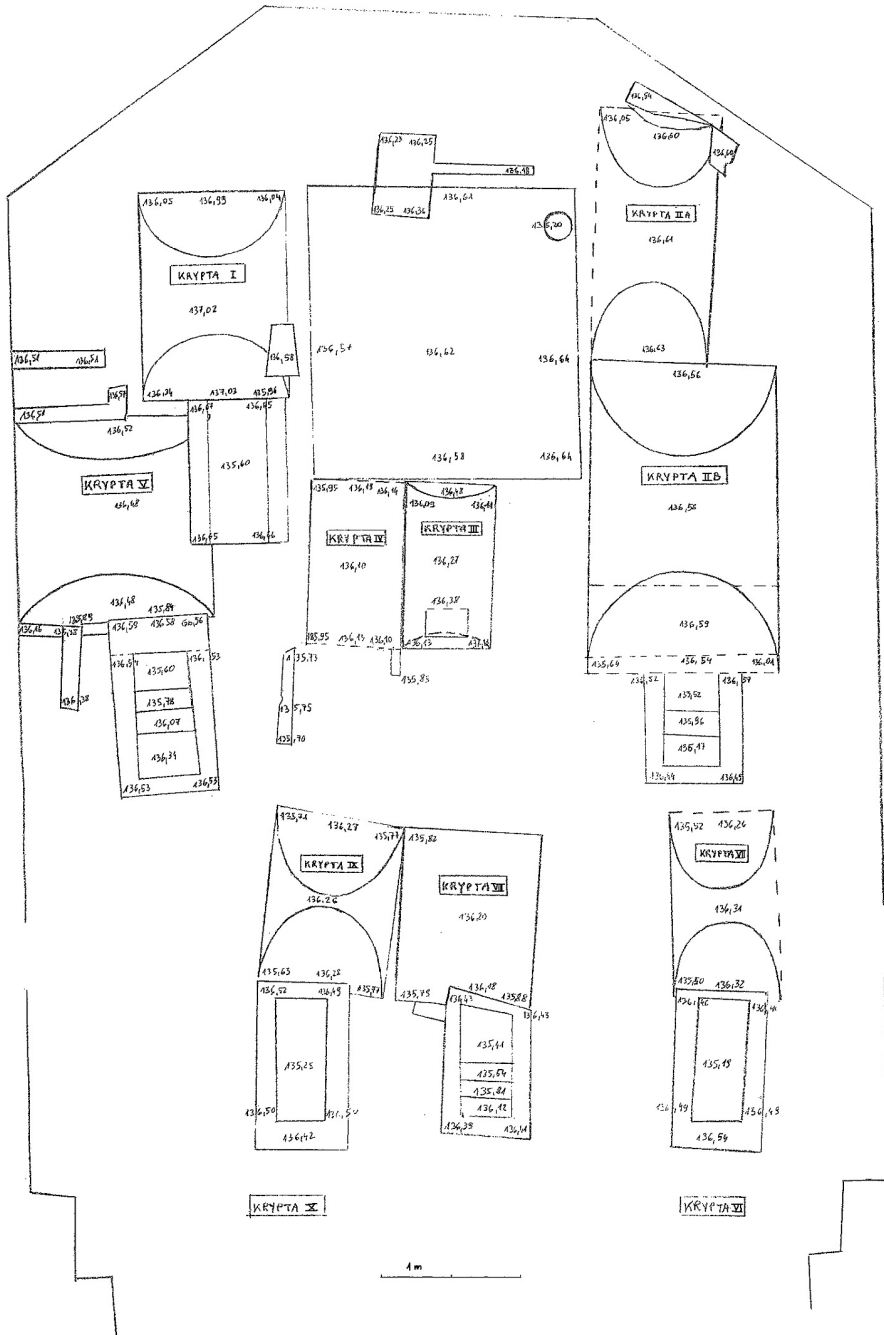

Il. 5. Katedra w Łomży, profil zachodni wykopu z niezaburzonym układem nawarstwień kulturowych
 Ill. 5. The Cathedral in Łomża, western profile of the pit with undisturbed layout of cultural strata

²⁰ Wyjątkiem jest krypta VII, gdzie próg powiązano z murami bocznymi komory grobowej.

²¹ Najlepszym tego dowodem są relikty krypty IX.

²² M. Bil, *op. cit.*, s. 329, ryc. 3.

II. 6. Katedra w Łomży, układ krypt w podziemiach kościoła, brak korytarza w krypcie III
 III. 6. The Cathedral in Łomża, layout of crypts in the cellars of the church, absence of the corridor in the crypt III

3.2.1. Wątki

Wieloletowość budowy krypt była też przyczyną ograniczonych możliwości technicznych w zastosowaniu wiązań ceglanych. Dostawianie murów do murów, a nade wszystko budowanie ścian bocznych komory wraz z jej sklepieniem, uniemożliwiało bowiem zastosowanie wątków ceglanych typowych dla budownictwa naziemnego²³. Powszechnym wątkiem w budowie krypt był niewątpliwie wątek wozówkowy. W najstarszych kryptach najczęściej stosowany był z kolei wątek główkowy, w kryptach najmłodszych wyraźnie dominował zaś wątek naprzemienny, czyli na przemian rząd wozówek z rzędem główek, lecz bez żadnego wiązania – spoiny z wyższego rzędu nachodziły najczęściej na spoiny rzędu niższego. Nierzadko wątki ceglane ścian miały zaburzony nawet i taki układ. Dotyczy to nie tylko komór grobowych, ale również korytarzy²⁴.

3.2.2. Efekty wadliwej konstrukcji

Świadomość zasypywania krypt ziemią po zakończeniu budowy powodowała często niedbalstwo wykonania, co czasem bywało przyczyną zawalenia się krypty. Przykładem jest krypta IV, gdzie murarz nie poczekał, aż zaprawa wyschnie i zwiąże się. Budował komorę w pośpiechu, być może układając cegły sklepienia od razu po wykonaniu murów bocznych komory. Z pewnością zbyt wczesne ściągnięcie szkieletu krążyny spowodowało, że ciężkie sklepienie rozepchnęło boczne mury komory o niedoschniętej jeszcze zaprawie. Cegły murów bocznych poczęły się ześlizgiwać, przesuwając, w efekcie czego ścianki te uległy wykrzywieniu, a sklepienie zawaleniu. Świadczą o tym zachowane relikty pokrzywionych murów bocznych komory²⁵. Bardzo niedbale wykonano też komorę krypty VIII (co widać było po jej fakturze), przez co zawaliła się w trakcie badań.

4. Stratygrafia i chronologia architektury sepulkralnej

Na stratygrafię i chronologię łomżyńskiej nekropoli, odkrytej w podziemiu katedralnego prezbiterium, składa się kilka istotnych aspektów.

4.1. Fazy budowlane

Pierwszym z tych aspektów jest niewątpliwie uchwytne w architekturze fazowość zabudowy podziemia prezbiterium katedry w Łomży. Z analizy danych architektonicznych wynika, że krypty budowane były kolejno, poczynając od krypty III, wybudowanej pod ołtarzem głównym w prezbiterium. Po niej (po zrównaniu poziomu na całości w tej części świątyni)

²³ Zwłaszcza wątków charakterystycznych dla okresu nowożytnego, czyli wątku kowadełkowego, stosowanego już od XVI w., czy też wątku krzyżowego, stosowanego od XVII w.

²⁴ Pozostałe szczegółowe informacje, dotyczące analizy wątków murowych zastosowanych w architekturze sepulkralnej podziemia prezbiterium katedralnego w Łomży, omówione zostały w: M. Bil, *op. cit.*

²⁵ M. Bil, *op. cit.*, s. 345, ryc. 15.

powstały krypty IV, IIB i V (a być może też XI). Długość korytarza krypty V dostosowana została do długości korytarza istniejącej już krypty IIB, tak, by płyty grobowe w posadzce były na jednej osi (ze względu na estetykę i harmonię w architekturze)²⁶. Następnym etapem wiąże się z budową krypty VII, a niewiele później krypt IX i VIII. Krypty VII i IX są na podobnych wysokościach. Krypta VIII jest niżej. Zaprawa północnego muru nośnego komory grobowej tej ostatniej nachodzi na boki komory grobowej krypty IX. A zatem wynika z tego, że krypta IX powstała wcześniej niż VIII. Potwierdzają to też różnice w zastosowaniu zapraw, a także widoczna próba dorównania wschodniego murku korytarza, zbudowanego na krawędzi sklepienia kolebkowego komory krypty VIII, do wschodniego murku korytarza krypty IX. Kolejnym etapem wiązać należy z powstaniem krypt VI i X. W pomieszczeniach wejściowych pomiędzy kryptami VII-VI i IX-X istniały pierwotnie schody. Prowadziły one do komór usytuowanych na wschód, czyli do komór grobowych krypt VII i IX. Być może wskutek zamknięcia wejść od zachodu do krypt VI i X zniszczono ich ścianki tylne i schody krypt VII i IX, tworząc w ten sposób otwór wejściowy od wschodu. Najprawdopodobniej przed zbudowaniem tych dwóch ostatnich krypt doszło do odbudowy komory krypty V²⁷ (a być może też korytarza), już o nowej konstrukcji, podobnej do krypty IIA, którą wykonano w tym samym mniej więcej czasie jako przedłużenie krypty IIB, ale z zastosowaniem w pewnych partiach (głównie poza sklepieniem) wątku charakterystycznego już dla najmłodszej z krypt, krypty I, zlokalizowanej w miejscu krypty XI. Możliwe jest też, że płaszcz zewnętrzny krypty IIB powstał w tym samym mniej więcej czasie co zespół krypty I.

4.2. Stratygrafia

Duże zniszczenia nawarstwień, dokonane przez pracowników budowlanych, zanim na stanowisko dotarli archeolodzy, ograniczyły możliwości interpretacyjne powstałej tu latami stratyfikacji. Do analizy stratygraficznej nadaje się w zasadzie jedynie profil zachodni wykopu, na którym zachował się cały, niezaburzony układ nawarstwień kulturowych tego stanowiska (il. 7). Na nim to bowiem widoczne są kolejne fazy zabudowy tej części prezbiterium. Poczynając od góry, dostrzec można etapy budowy nawierzchni wewnątrzprezbiterialnej, czego śladem są niewątpliwie kolejne poziomy piaszczystych podsypek pod posadzki²⁸. Kilka z nich przerwano wkopami na krypty VIII i X²⁹, które to wkopy naruszyły też wypełniska jam grobowych pochówków ziemnych (inhumowanych)³⁰, wykopywanych od pierwszego (z widocznych na tym profilu) poziomu nawierzchni prezbiterium. Styki obiektowe pionowe tych jam poprzecinały poziom pierwotnego³¹ humusu³². Najniższy poziom stanowi naturalna glina calcowa³³.

²⁶ Pusta przestrzeń między kryptami IV i IX oraz śladowy relikw prostopadłego do nich murku zdaje się potwierdzać tezę o istnieniu też korytarza krypty IV (il. 2).

²⁷ Możliwe, że wcześniejsza komora krypty V była równa długości komory krypty IIB.

²⁸ Kolory żółte.

²⁹ Wypełnisko przemieszane o barwie brunatnej, z paskami i bryłkami barwy żółtej.

³⁰ Wypełnisko w kolorze ciemnobrunatnym.

³¹ M. Czarnecki, *op. cit.*, s. 307.

³² Kolor czarny.

³³ Kolor szaro-siwy.

Il. 7. Katedra w Łomży, widok na posadzkę ceglana komory grobowej i legary pod trumnę
 Ill. 7. The Cathedral in Łomża, view on a brick floor of the burial chamber and the beams for the coffin

4.3. Datowanie

Podziemną nekropole łomżyńskiej katedry, odkrytą w części prezbiterialnej, należy datować najprawdopodobniej na okres od połowy XVI do 1 połowy XVIII w. Na datowanie to złożyło się wiele istotnych aspektów chronologicznych. Średniowieczna eschatologia dała podstawy do powstania tradycji obrządku pogrzebowego, kultywowanego stuleciami aż po XVIII w., kiedy to musiał on ulec nieznacznym przemianom wskutek przenoszenia cmentarzy poza miasto³⁴. Ma to niebagatelne znaczenie również dla analiz chronologicznych. Każdy chrześcijanin chciał być bowiem po śmierci pochowany *apud ecclesiam, ad sanctos* – jak najbliżej świętego miejsca³⁵, w samym kościele, którego centrum stanowił ołtarz główny. Świątynia zapewniała pożądaną przez wszystkich łączność z Bogiem³⁶. Stąd też miejsce

³⁴ J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 171-172; T. Łopatkiewicz, *Kościół farny w Krośnie – najstarsza nekropolia miasta*, [w:] *Kościół farny w Krośnie – pomnik kultury artystycznej miasta*, materiały z sesji naukowej, Krosno 1997, s. 162.

³⁵ T. Łopatkiewicz, *op. cit.*, s. 142, 145-146; Z. Morawski, „*Intra muros*”. *Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowieczu*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach*, Warszawa 1991, s. 94-95.

³⁶ Z. Morawski, *op. cit.*, s. 95.

centralne zarezerwowane było zawsze dla osób wyjątkowo zasłużonych dla kościoła³⁷, tak jak np. w kościele dominikańskim w Toruniu, gdzie przed ołtarzem głównym pochowano hojnego kupca z Węgier³⁸, czy we wrocławskiej katedrze, gdzie pochowano pierwszych biskupów³⁹, czy też w kościele Dominikanów w Krakowie, pośrodku którego pochowali oni swego fundatora biskupa Iwona Odrowąża⁴⁰. W łomżyńskiej katedrze miejsce to zajmuje krypta III. Źródła pisane i skorelowane z nimi badania antropologiczne szczątków kostnych (odkrytych wewnątrz krypty) sugerują, że mógł być tu pochowany budowniczy świątyni, ksiądz proboszcz Jan Wojsławski, zmarły w 1549 roku. Wyniki te pokrywają się też z analizą architektury krypty III. Jej konstrukcja zbudowana została bowiem w technologii typowej dla okresu późnośredniowiecznego. I choć zastosowany tu wążek główkowy (w murach bocznych i w sklepieniu), jak i wążek wozówkowy (w ścianach tylnej i przedniej) nie nawiązują już raczej do czasów średniowiecza, centralne usytuowanie krypty, a zwłaszcza konstrukcja, potwierdzają jej najstarszą metrykę spośród wszystkich odkrytych w prezbiterium krypt. Konstrukcja komory krypty III ma swój odpowiednik w kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu, w konstrukcji krypt Kazimierza Jagiellończyka (zmarłego w 1492 r.) i jego żony, Elżbiety Austriaczki (zmarłej w 1505 r.)⁴¹. Cechują je⁴² przede wszystkim wysokie mury nośne, na których wsparto sklepienie kolebkowe, ułożone z cegieł na linii łuku odcinkowego z kolistym szczytem, dodatkowo żelazne podpory w nie wmontowane, o prawie identycznych wymiarach i przekrojach, a także brak korytarza prowadzącego do wnętrza komory. Analogią dla łomżyńskiej krypty III wydaje się być też krypta Skotnickich z prezbiterium fary w Krośnie⁴³, a z pewnością jest nią krypta 3 i prawdopodobnie też 4 z kościoła św. Michała na Wawelu⁴⁴. Mury krypty 3 z kościoła św. Michała powiązane z sobą techniką późnośredniowieczną, w wążku gotyckim (krzyżowym). W prezbiterium katedry w Łomży nie było krypt o takim wążku. Jednak również jedynie w przypadku krypty III wszystkie mury (oprócz ścianki przedniej) były z sobą powiązane w tylnej partii komory (ścianka tylna z murami bocznymi i sklepieniem).

Gdy centralne miejsce w świątyni było już zajęte, zajmowano dalsze jej partie, ale zawsze tak, aby być jak najbliżej ołtarza. W taki właśnie sposób przebiegał proces rozbudowy podziemnej architektury sepulkralnej w prezbiterium katedry w Łomży. Dopiero później, gdy całe podziemie prezbiterium było już zabudowane, dokonywano w jego obrębie przeróbek

³⁷ T. Łopatkiewicz, *op. cit.*, s. 145.

³⁸ L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, L. Kotłowski, *Kościół dominikański p.w. św. Mikołaja w Toruniu*, Toruń 1997, s. 20-21.

³⁹ E. Małachowicz, *Katedra wrocławska*, Wrocław 2004, s. 224-225.

⁴⁰ E. Dąbrowska, *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa 2008, s. 100.

⁴¹ S. Kozieł, *Badania archeologiczne w Kaplicy Świętokrzyskiej w latach 1972-1973*, „Studia do dziejów Wawelu”, t. IV, Kraków 1978, s. 441-442, 445; S. Walczy, *Rzuty i przekroje Kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu*, „Studia do dziejów Wawelu”, t. IV, Kraków 1978 [załączniki].

⁴² Właściwie przede wszystkim tylko kryptę III z Łomży i kryptę Kazimierza Jagiellończyka, bo pierwotna (choć najprawdopodobniej podobna) forma krypty Elżbiety została przerobiona w późniejszych czasach.

⁴³ T. Łopatkiewicz, *op. cit.*, s. 150, ryc. 5.

⁴⁴ Dokumentacja opisowa i fotograficzna Archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu: VI A. Kościół św. Michała. Wykop szerokoprzestrzenny 1958, plan 2 i fot. 610, 624, 625/58.

czy dobudówek, by pomieścić większą ilość zmarłych w pobliżu ołtarza. Proces rozbudowy podziemia prezbiterium katedry w Łomży przebiegał planowo, a powstałe dzięki temu ciągi krypt tworzą przemyślany układ. Fazy rozbudowy tego systemu uchwycono dzięki wnikliwej analizie metrycznej cegieł⁴⁵, analizie makroskopowej zapraw⁴⁶ i analizie konstrukcji odsłoniętych krypt. Dzięki tym analizom dostrzec można trzy wydzielające się samorzutnie modele konstrukcyjne krypt. Pierwszy z nich wiąże się jeszcze z tradycjami późnośredniowiecznych grobowców. Charakteryzuje się wysokimi prostopadłymi murami bocznymi komory, sklepieniem kolebkowym, wykonanym na linii łuku odcinkowego, i brakiem korytarza (krypta III). Drugi model stanowią już krypty o murach bocznych, będących integralną częścią sklepienia, wykonanych wraz ze sklepieniem na wspólnej linii łuku pełnego (krypty IIB, VII, VIII, IX). Można go umieścić w przedziale czasowym XVI-XVII w. Ostatni, trzeci model, charakteryzuje się powrotem do tradycyjnego wznoszenia prostopadłościennych murów bocznych komory, jednak tym razem o małej wysokości (krypty V, VI, X) lub mniejszej od wysokości sklepienia w strzałce (krypta IIA). Na tak niskich murach oporowych wykonywano sklepienia najczęściej na linii łuku pełnego, ale można je było też wykonać na linii łuku parabolicznego (krypta IIA). Zależne to było od szerokości komory i jej planowanej pojemności. Model ten mieści się w okresie XVII-XVIII w. Najmłodsza z krypt (krypta I) wybudowana została w typie modelu drugiego. Jest więc albo jeszcze przeżytkiem starych tradycji, albo (co bardziej prawdopodobne) nawrotem do nich. Do krypty II z prezbiterium katedry w Łomży podobna jest pod wieloma względami krypta o dwóch komorach, zarejestrowana w prezbiterium kościoła farnego w Krośnie⁴⁷. Tam też doszukać by się można jeszcze podobieństw do krypty I w krypcie Duchownych, a do krypty IIB w krypcie Kanafolskich⁴⁸. W najdalej od ołtarza głównej położonej krypcie ciągu północnego dostrzec można również gniazdo na drewniany legar⁴⁹, co odpowiadałoby kryptom z młodszego okresu zabudowy podziemia prezbiterium katedry w Łomży (krypty IIA i VIII).

Ważną rolę w chronologizacji omawianych krypt, poza wyżej wymienionymi elementami datującymi, spełniają też ich detale. Spośród nich wspomnieć trzeba o legarach na trumny, łęczkach przedwejsciowych, posadzkach i spoiwie cegieł progów⁵⁰. Z obserwacji wynika, że w najstarszym modelu krypty (w krypcie III), o proveniencji późnośredniowiecznej, legary były metalowe i montowano je stosunkowo nisko nad ziemią w bocznych ścianach komory, bezpośrednio w trakcie ich budowania. Młodsze krypty posiadały natomiast legary z drewnianych belek wsuwanych w gniazda, usytuowane w murach bocznych komory grobowej, nisko nad ziemią. Gniazda te były specjalnie do tego celu wykonywane w murach bocznych w czasie ich budowy. Wyjątek stanowią tu legary ceglane w krypcie IX, ułożone bezpośrednio na dnie komory. W najmłodszych kryptach (krypty V, VI, X, I) legary też były z drewnianych belek, ale nie były nadwieszane – leżały bowiem na dnie komory.

⁴⁵ Szczegółowa analiza datowania krypt na podstawie analizy metrycznej cegieł przedstawiona została w: M. Bil, *op. cit.*, s. 370-372.

⁴⁶ Analizę makroskopową zapraw użytych do budowy krypt przedstawiono w: M. Bil, *op. cit.*, s. 372-373.

⁴⁷ T. Łopatkiewicz, *op. cit.*, s. 158, ryc. 14.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 152, 157, ryc. 7, 12.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 158, ryc. 13.

⁵⁰ Pozostałe aspekty chronologiczne omówione zostały szczegółowo w: M. Bil, *op. cit.*, s. 321-374.

Znaczenie chronologiczne zdaje się mieć także istnienie łuku przedwejściowego, gdyż występuje on wyłącznie w kryptach najmłodszych (krypty VI, X, V – 2 faza). Jego istnienie miało charakter nie tylko dekoracyjny, ale przede wszystkim konstrukcyjny. Potwierdzają to też zapewne analogie, np. z kościoła dominikańskiego pw. św. Mikołaja w Toruniu⁵¹ czy kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu⁵². Dla chronologii łomżyńskiej nekropoli znaczenie może mieć także istnienie posadzki w krypcie, gdyż zarejestrowano je jedynie w kryptach najmłodszych (X, V, I)⁵³. Ciekawie przedstawia się natomiast sprawa spoiw progów ceglanych. Spoiwem progów w kryptach starszych (VII, VIII, IX) jest bowiem glina, a w kryptach młodszych (IIA, V) zaprawa wapienna.

Ostatnią kwestią o znaczeniu chronologicznym jest sprawa zamurowań otworów wejściowych do krypt. Niektóre komory grobowe miały zamurowane wejścia (wloty) i były sprofanowane. Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że było to związane z jednorazową akcją dewastacji i rabunku prezbiterialnej nekropoli. Wszystkie krypty charakteryzowało niemal identyczne wykonanie zamurowań, z zastosowaniem tego samego wątku, z użyciem cegieł o podobnych rozmiarach, układanych za pomocą podobnej, twardej, zbitnej i silnie związanej zaprawy wapiennej. Najprawdopodobniej profanacji dokonano w okresie „potopu szwedzkiego”, o czym świadczą może jedyna niezniszczona i niezrobowana krypta I, datowana na 1 połowę XVIII w. Widoczne też było miejsce „włamania się” do krypty IIA. Do jej komory dostano się przez wykuty w sklepieniu otwór. Wykonano go najprawdopodobniej w XIX w., o czym świadczą cegły wykonane maszynowo, użyte do zamurowania powstałej wskutek włamania dziury.

Istotne dla badań wnętrza prezbiterium ma również przemianowanie fary na katedrę w związku z powstaniem w Łomży biskupstwa, co spowodowało przeniesienie nagrobków z prezbiterium do naw bocznych i ustawienie w ich miejscu stall⁵⁴, typowych jedynie dla kościołów kolegiackich, klasztornych i katedralnych. Po nagrobkach pozostały jedynie gdzieśgdzie cokoły z cegieł (por. il. 2), podobnie jak w kościele pw. WNMP w Kraśniku⁵⁵. Gdyby nagrobki te nadal zajmowały swe pierwotne miejsce, można by przynajmniej w przybliżeniu ustalić, tak jak w Krośnie⁵⁶, kto został pochowany w znajdujących się pod nimi kryptach.

5. Zakończenie

Przedstawiona wyżej praca wymaga niewątpliwie poparcia innymi badaniami o podobnym charakterze lub korelacji z nimi. Należy ją zatem traktować przede wszystkim jako przyczynek w dyskusji na temat badań podziemnej architektury sepulkralnej. Jednak z braku w

⁵¹ L. Grzeszkiewicz-Kotlewska, L. Kotlewski, *op. cit.*, s. 14, ryc. 13.

⁵² S. Kozieł, *op. cit.*, s. 456.

⁵³ Nie ma to jednak znaczenia ponadregionalnego, bo komora krypty Kazimierza Jagiellończyka też ma posadzkę z cegieł (S. Walczy, *op. cit.*, wklejka po s. 440 [załączniki]).

⁵⁴ A. Chętnik, *op. cit.*, s. 38.

⁵⁵ S. Hoczyk-Siwkova, *Badania archeologiczne w kościele p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku, woj. lubelskie*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 13, Toruń 2003, s. 257-258, ryc. 1.

⁵⁶ T. Łopatkiewicz, *op. cit.*, s. 141-162.

literaturze szczegółowej publikacji o podobnej tematyce, ten zakres zebranych informacji powinien przynajmniej w stopniu podstawowym pomóc, jako wprowadzenie w zagadnienie, każdemu badaczowi przed podjęciem tego typu badań w przyszłości.

Literatura

- [1] Bil M., *Opis podziemnych krypt grobowych odkrytych w prezbiterium katedry w Łomży*, „Studia Łomżyńskie”, t. XVII, Łomża 2006, 321-374.
- [2] Chętnik A., *Z przeszłości i zabytków Łomży*, Nowogród-Łomża 1937.
- [3] Czarnecki M., *Archeologiczne badania podziemnej architektury w prezbiterium katedry w Łomży (2005-2006)*, „Studia Łomżyńskie”, t. XVII, Łomża 2006, 303-320.
- [4] Dąbrowska E., *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa 2008.
- [5] Hoczyk-Siwkova S., *Badania archeologiczne w kościele p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kraśniku, woj. lubelskie*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 13, Toruń 2003, 257-266.
- [6] Godlewska D., Chętnikowa J., *Łomża i okolice*, Warszawa 1976.
- [7] Grzeszkiewicz-Kotlewska L., Kotlewski L., *Kościół dominikański p.w. św. Mikołaja w Toruniu*, Toruń 1997.
- [8] Kizik E., *Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI do XVIII wieku*, [w:] *Gdańskie studia z dziejów nowożytnych*, vol. 1, Gdańsk 2001.
- [9] Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- [10] Kozieł S., *Badania archeologiczne w Kaplicy Świętokrzyskiej w latach 1972-1973*, „Studia do dziejów Wawelu”, t. IV, Kraków 1978, 441-459.
- [11] Łopatkiewicz T., *Kościół farny w Krośnie – najstarsza nekropolia miasta*, [w:] *Kościół farny w Krośnie – pomnik kultury artystycznej miasta*, materiały z sesji naukowej, Krosno 1997, 141-162.
- [12] Małachowicz E., *Katedra wrocławska*, Wrocław 2003.
- [13] Morawski Z., „*Intra muros*”. *Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowieczu*, [w:] *Czas przestrzeń praca w dawnych miastach*, Warszawa 1991, 93-99.
- [14] Walczy S., *Rzuty i przekroje Kaplicy Świętokrzyskiej na Wawelu*, [w:] *Studia do dziejów Wawelu*, t. IV, Kraków 1978, [załączniki], wklejka po s. 440.
- [15] Wolf A., *Ziemia łomżyńska w średniowieczu*, Łomża 1988.